

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 343.95

Л. М. БАЛАБАНОВА,

доктор психологічних наук, професор,
 професор кафедри соціології та психології
 факультету права та масових комунікацій
 Харківського національного університету внутрішніх справ

ЩОДО МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто питання існування спеціальної методології юридичної психології та проаналізовано наукові підходи щодо її предмета. Вказано, що методологічні проблеми цієї науки розробляються в основному в спеціальних розділах юридичної психології. Що стосується загальнотеоретичних та методологічних питань, то вони потребують більш чіткого визначення та позиціонування.

Ключові слова: юридична психологія, предмет юридичної психології, методологічні проблеми, паспорт спеціальності, спеціальна методологія.

Юридична психологія в останні часи активно впроваджується в життя як прикладна наука, що відповідає на запити практики, і як міждисциплінарна та багатопредметна область психологічних знань, яка висвітлює дослідження особливостей психічної діяльності людини, що мають юридичне значення і певні правові наслідки. Про це свідчить створення та налагодження роботи психологічних служб в МВС України (хоча сьогодні вони переживають не дуже легкі часи), видання нових профільних психологічних журналів, таких як «Юридична психологія», існування декількох спеціалізованих вчених рад зі спеціальності 19.00.06 («Юридична психологія»), з яких одна готує кандидатів психологічних наук – в Харківському національному університеті внутрішніх справ. Що стосується підготовки докторів психологічних наук зі спеціальності «юридична психологія», то такі спеціалізовані вчені ради в Україні відсутні, хоча існує нагальна потреба в тому, щоб фахівці могли захищати свої наукові доробки на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук з названої спеціальності. Адже юридична психологія як прикладна галузь психології не зводиться тільки до практичної діяльності і емпіричних досліджень, вона, як і всяка інша прикладна дисципліна, повинна мати свої теоретичні та методологічні основи. Проте робіт, присвячених власне методології юридичної психології, вкрай мало. Не дивлячись на вихід у світ цілого ряду фундаментальних робіт в області юридичної психології, авторами яких є В. Л. Васильєв, В. В. Романов, Н. І. Єнікеєв,

юридична психологія все ще не стала закінченою галуззю знань і знаходиться в процесі свого активного розвитку та становлення. Більшість підручників та навчальних посібників наводять загальнопсихологічні методологічні принципи, які не відображають особливої специфіки юридичної психології в порівнянні з іншими галузями психологічних знань. Це саме стосується і методів юридичної психології, описання яких запозичується із загальної або клінічної психології.

Можна стверджувати, що в юридичній психології сьогодні домінують дослідження психологічного забезпечення постійно змінюваних в часі та постійно створюваних нових видів правоохоронної діяльності. Часом важко навіть провести чітку межу між дослідженнями, що відносяться до сфери юридичної психології та психології діяльності в особливих умовах. У зв'язку з цим сьогодні залишаються актуальними питання проведення аналізу загальнотеоретичних та методологічних підходів, що існують в сучасній юридичній психології, та виокремлення певних ключових позицій, що і стало метою нашого дослідження.

Історія становлення та розвитку юридичної психології в Україні нараховує вже понад п'ятдесят років, коли була прийнята урядова постанова щодо поліпшення юридичної освіти та подальшого розвитку юридичної науки. За цей час пройшла певна трансформація поглядів на цю науку, яка з судової, кримінальної, правової психології врешті стала носити назву юридичної психології. На думку академіка, доктора юридичних наук М. В. Костицького,

ніяких теоретичних досліджень, які були б підставою для зміни назви науки, не проводилося. У навчальних посібниках, монографіях, статтях термін «юридична психологія» з кінця 80-х років минулого століття застосовувався як зрозумілий [1]. Назва науки, як вважає фахівець, має відбивати в першу чергу об'єкт і предмет її пізнання, методологію і методику досліджень, сферу застосування наукових знань, отриманих конкретною наукою. Незважаючи на те, що в науковій психологічній літературі існують досить багато визначень предмета юридичної психології, проблема теоретичних і методологічних досліджень в юридичній психології залишається відкритою. У своїй роботі М. В. Костицький проводить ґрунтовний аналіз підходів до визначення предмета юридичної психології, які наводяться в роботах О. Р. Ратінова, А. В. Дулова, В. Л. Васильєва, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. О. Коновалової, О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, О. В. Землянської та інших.

Сутність цих підходів полягає в тому, що одні дослідники коло своїх наукових інтересів фокусували на вивченні психічних явищ [2], психічних властивостей людини, які сприяють протиправним діям [3], закономірностей і механізмів психіки людини у сфері регулювання правових відносин [4]. Інші вважали, що предмет юридичної психології складають психічні закономірності діяльності й особистості у сфері правових відносин і визначаються на засадах діяльнісного та особистісного підходів [5, с. 31]. На думку О. М. Бандурки, С. П. Бочарової та О. В. Землянської, предметом юридичної психології є вивчення закономірностей поведінки людей у системі правових відносин, а також структури і видів юридичної діяльності [6]. Автори підручника з юридичної психології на базі ґрунтовного аналізу наукових доробок фахівців з юридичної психології доходять висновку, що всі психологічні закономірності у сфері правозастовчої діяльності можна розділити на дві великі категорії: правопослушну та правопорушуючу діяльність. Але такі питання психолого-юридичного плану, як психологія свідка, проблеми профвідбору, професійної деформації, психологічні аспекти цивільного судовиконавства тощо, не завжди відображені в необхідному об'ємі. В основному визначення, що існують у науковій психологічній та юридичній науці, базуються на підвалинах юридичної чи психологічної наук або беруть за основу інтегративний підхід.

Підсумковий аналіз поглядів на предмет юридичної психології, викладених у роботах

українських науковців, дозволив прийти до визначення предмета юридичної психології на основі системного підходу. На думку М. В. Костицького [1], предмет цієї науки – це не сума предметів психології та юриспруденції, тобто не психічні явища, стани, процеси плюс державно-правові явища, а психологія державно-правових явищ як цілісність, в якій не можна механічно відділити психологічне від юридичного, а можна лише виділити психологічну і юридичну підсистеми, які перебувають у динаміці, розвитку і нерозривному зв'язку. У цей своєрідний континуум включається психологія особистості у праві, психологія правового вчинку і поведінки, психологія функціонування юридичних органів і посадових осіб, наділених правами і обов'язками. І обов'язково – особа юриста.

Визначаючи юридичну психологію як об'єктну науку, Ф. С. Сафуанов у своїй доповіді на науково-методичному семінарі з юридичної психології та у своїй роботі [7] проводить аналіз паспорту спеціальності 19.00.06 «юридична психологія» і звертає увагу на те, що методологічні проблеми цієї науки розробляються в основному в спеціальних розділах юридичної психології, таких як:

1. Методологічні проблеми спілкування в професійній діяльності юриста.

2. Методологічні основи кримінальної психології.

3. Методологічні основи психології цивільно-правового судочинства.

4. Методологічні основи психології адміністративно-правового регулювання.

5. Методологічні основи призначення та проведення судово-психологічної експертизи.

Загальнотеоретичні та методологічні питання розглядаються тільки в трьох сферах, таких як:

– психологічні методи вивчення особистості суб'єктів правозастосовчої, правоохоронної та правовиконавчої діяльності;

– юридична психологія в системі наукових галузей знань;

– психологічні основи навчання, підготовки, перепідготовки і працевлаштування працівників правоохоронної системи.

Саме ці три ключові позиції приймаються за основу методологічного аналізу [7]. Розглянемо їх докладніше.

Перше стосується психологічних методів вивчення особистості тих осіб, які мають відношення до правоохоронної, правозастосовчої та правовиконавчої сфер. Важко погодитися

з тим положенням, що юридична психологія має свої специфічні тільки для цієї сфери знань, методи дослідження. Швидше можна говорити про особливості застосування загальнопсихологічних методів у кримінальній, судовій, пенітенціарній психології та в психології права. Ці особливості можна охарактеризувати наступними обставинами. По-перше, загальнопсихологічні методи дослідження застосовуються до специфічних об'єктів, що опосередковуються правовим контекстом. По-друге, необхідно враховувати підвищену відповідальність за правові рішення та юридично значущі наслідки рішень, що приймаються із залученням юридичного психолога та висувають особливі вимоги до емпіричної валідності та надійності психодіагностичних методів. Це звужує коло тих тестових методик, опитувальників та проєктивних методів, що застосовуються під час проведення різного виду експертиз, у тому числі і психолого-психіатричної. Окрім того, застосування загальнопсихологічних методик в юридичній психології має етичні та правові обмеження через наявність таких додаткових факторів, як психічні розлади у підекспертного, різноманітні установки стосовно тестування як з боку працівників правоохоронної сфери, так і з боку інших учасників правових відносин. І, накінець, невідповідність загальнопсихологічних теорій особистості тій моделі особистості, що розглядається в теорії та практиці кримінального права, особливо коли це стосується таких понять, як «неосудність», «вина», «обмежена неосудність» тощо.

І тут постає питання щодо існування спеціальної методології юридичної психології та її особливостей. З точки зору класичної психології для одержання об'єктивно-істинного знання проводиться протиставлення суб'єкта і об'єкта пізнання з відкиданням того, що не відноситься до цієї діади. Що стосується юридичної психології, то до цієї діади вклинюється система права, і тут можна говорити не про діаду, а про тріаду, яка може бути представлена наступним чином: суб'єкт – право – об'єкт пізнання. Слід наголосити, що аналіз взаємовідносин в системі «людина – право» є найменш розробленою сферою досліджень в юридичній психології. Домінують дослідження, які відносяться до вивчення професійної діяльності у сфері правопорядку, про що свідчить велика кількість дисертаційних робіт, що захищаються за спеціальністю 19.00.06 «юридична психологія». Що ж стосується висвітлення питань співвідношення психології і права, то цій про-

блематиці приділяється не дуже багато уваги з боку юридичних психологів, що, на наш погляд, можна пояснити складністю досліджень, які можна було б віднести до цієї сфери. Скоріше, можна стверджувати, що більш ґрунтовно ці питання розглядаються юристами, які усвідомили необхідність критичного осмислення такого стану справ. Особливо це стосується трансформаційних процесів, що спостерігаються в останні роки в системі МВС, коли було взято курс на розвиток гуманістичного підходу у сфері правоохоронної та правозастосовчої діяльності. Дійсно, наявною є певна невідповідність, яка полягає в тому, що, з одного боку, існують суспільні відносини, що потребують правового регулювання, а з іншого – немає чітких критеріїв тих сфер соціального життя, які потребують формалізації. Надмірна регламентація соціального життя може призвести до негативних психологічних наслідків, причина яких коріниться в диспропорції між такого роду правотворчою діяльністю і природою людини. Таким чином, виникає цілий ряд проблем у системі «людина – право», які повинні вирішувати саме юридичні психологи. Можна погодитися з В. І. Черненіловим [8], який стверджує, що історія цивілізації народів довела, що тотальна регламентація життєдіяльності (в будь-якій формі) веде до порушень міри регулювання та саморегулювання в поведінці людини. Вторгнення нормативу в систему регуляції поведінки людини, не залишаючи їй (людині) певної міри самостійності, впливає деструктивно на особистість. І сьогодні, на фоні ускладнення системи права, лавиноподібного зростання числа нормативно-правових актів у всіх сферах людської життєдіяльності, скоріше можна говорити про відчуження людини від права через неможливість, для пересічного громадянина, самостійно користуватися правовими засобами в повному обсязі. Все це потребує врахування в правотворчій та правозастосовчій практиці глибинних законів регуляції поведінки людини та особливостей психології особистості. Саме тут ми вбачаємо велике коло наукових питань, які необхідно вирішувати юридичним психологам, починаючи з розробки методологічних підходів до врегулювання вимог закону та врахування особливостей психології особистості та соціуму як учасників правових відносин.

Ще один аспект загальнотеоретичних та методологічних проблем стосується місця юридичної психології в системі наукових галузей знань. За своєю суттю юридична психологія як

наука покликана досліджувати проблеми взаємного впливу права і людини. Практично йдеться про дві фактично незалежно існуючі науки – права і психології, кожна з яких має свою сферу застосування. Сьогодні в юридичній психології домінують дослідження психологічного забезпечення різних видів правоохоронної діяльності. Сутність цього напрямку досліджень полягає в уявленнях про вторинну роль психологічних досліджень у вирішенні завдань правоохоронної діяльності. Такий підхід стимулює розгляд самої психіки і людини в цілому тільки як засобу, що забезпечує реалізацію цілей діяльності особистості у сфері юриспруденції. Необхідно відновити онтологічний статус психічного [8], витіснений на другий план спочатку теорією відображення, а потім прагненням прагматизму. Саме вихід психічного з другого плану на перший веде за собою зміну ідеології «психологічного забезпечення» на ідеологію «забезпечення психічного». Перші практичні результати її реалізації вже є – це різного роду психологічні експертизи, роботи з проблем психологічної безпеки особистості та суспільства тощо.

Методологія психології особистості стосовно специфічного об'єкта – учасників правових відношень – реалізується в таких сферах досліджень, як: 1) поняття особистості в психології; 2) психологія особистості злочинця; 3) індивідуально-психологічні особливості особистості як учасника правових відносин; 4) психологія аномальної поведінки; 5) психологія особистості юриста.

Як бачимо, юридична психологія вирішує багато прикладних проблем і є, насамперед, психологією практики, яка, згідно з Ф. Е. Василюком, дозволяє науково вивчати досвід професійної психологічної роботи, створювати поняття та моделі, що описують та пояснюють отримане в досвіді практичної роботи. В цьому полягає одна з її методологічних особливостей в тому сенсі, як її розумів Л. С. Виготський, – це не теорія «об'єкта», а теорія практики, теорія «психологічної роботи з об'єктом». Таким чином, теорія юридичної психології реалізує так званий неklasичний тип наукової діяльності, де враховуються не тільки знання про об'єкт, але і зв'язки між знаннями про об'єкт та характером засобів і операцій діяльності дослідника. Іншими словами, юридичне значення психологічних досліджень неможливо визначити без психотехнічного предмета дослідження: в судовій експертизі – без чітких критеріїв судово-психологічної експертної оцінки психічних

явищ; в психокорекційній роботі та психологічному консультуванні працівників правоохоронних органів – без методу, який об'єднує учасників психотерапевтичного процесу; в кадровій роботі – без психологічних критеріїв ефективності професійної діяльності тощо [7]. Все це утворює ще один методологічний аспект діяльності юридичного психолога, який полягає в дослідженні особливостей психічної діяльності людини, що мають юридичне значення та певні правові наслідки.

Як бачимо з наведеного вище, дослідження в юридичній психології носить характер психотехнічного пізнання, в якому важливе значення мають не тільки знання про об'єкт, а і знання засобів та способів взаємодії з об'єктом. Таким чином, постає проблема суб'єкта пізнання, тобто проблема спеціальних знань юридичного психолога.

Взаємодіючи з оточуючим її світом, людина розвиває сприйняття потоків почуттєвої інформації, які вона отримує через органи відчуття, переважно через зір, слух тощо. На цій основі вона формує свою систему інтерпретації отриманих даних. У міру соціалізації особистості її здатність до інтерпретації постійно розвивається і врешті-решт, коли людина досягає віку дорослості, вона має уже сформовану систему інтерпретації. І саме на основі цієї завершеної системи інтерпретації людина взаємодіє в цьому світі, в тому числі і в професійному. Це – своєрідний імпринтинг, коли вперше сприйнята інформація стає такою собі базовою матрицею, через призму якої і проводиться категоризація подій, що відбуваються у сфері уваги особистості та у світі. Так, наприклад, юрист інтерпретує всі події, що відбуваються навколо нього, в аспекті юридичних категорій, лікар – через призму медичних категорій, психолог – через систему психологічних категорій і т. д. Формування завершеної категоріальної системи фахівців, задіяних в правозастосовчій, правоохоронній та правотворчій сферах професійної діяльності, – це важлива складова відомчої освіти тому, що саме вона дозволяє виявити, як цінності, соціальні та культурні паттерни і професійно-правові нормативи осмислюються суб'єктом і визначають його поведінку.

Але сьогодні більшість науковців відзначають наявність кризи діючої системи освіти, що певним чином пов'язано із загальною цивілізаційною кризою, і ми спостерігаємо об'єктивно зумовлений процес реформування відомчої освіти. Динаміка життя сьогодні є такою, що реформи повинні мати випереджальний

характер у контексті тактичних і стратегічних завдань. А механізм реалізації завдань освіти повинен являти собою «технологічну базу принципово нової освітньої продукції, яка ґрунтуватиметься не на фрагментарному, а на цілісному знанні» [9, с. 367]. Це стосується і підготовки юридичних кадрів, коли постає життєва необхідність перегляду існуючих до недавнього часу уявлень про завдання, форми і методи підготовки персоналу органів внутрішніх справ з метою формування світогляду нового типу, в тому числі і «професійного» в системі відомчої освіти.

І тут ми знову повертаємось до таких методологічних аспектів юридичної психології, як психологічні основи навчання, підготовки, перепідготовки і працевлаштування працівників правоохоронної системи. До них можна віднести наступне:

1) визначення та встановлення оптимального співвідношення між гуманітарними та фаховими дисциплінами в процесі формування завдань освіти та її кінцевого результату;

2) єдність освітньої мети та взаємообумовленості завдань, що постають перед учасниками навчального процесу, шляхом їх усвідомлення цими учасниками в процесі формування фахового потенціалу спеціаліста для потреб МВС України;

3) створення та організація єдиного педагогічного простору для реалізації оптимальних технологій освітнього процесу з використанням сучасного методологічного інструментарію.

Під єдиним педагогічним простором слід розуміти «актуально визначений в часі і просторі широкий комплекс концептуальних і методологічних засад, універсалізоване методичне забезпечення навчально-виховного процесу, пропорційне співвідношення між основними предметними циклами, адекватний вимогам часу професійний рівень науково-педагогічного складу, розуміння єдності мети і завдань всіх учасників процесу підготовки спеціаліста для органів внутрішніх справ» [9, с. 370].

Окреслені питання можна починати вирішувати на рівні вищого навчального закладу системи МВС України, де підготовка юридич-

них психологів повинна здійснюватись на основі компетентнісного підходу.

Поняття «компетенція» (згідно з Європейським проектом TUNING) включає в себе академічні теоретичні знання, здатність знати та розуміти; знання як діяти, що означає практичне та оперативне застосування набутих знань в конкретних ситуаціях; знання як буття, в основі чого лежать цінності як невід'ємна частина способу сприйняття дійсності і взаємодії з іншими в професійному та соціальному контексті. Таким чином, структура спеціальних знань юридичного психолога повинна включати в себе не тільки когнітивну та операційно-технологічну складові, але і етичну, ціннісно-мотиваційну, соціальну, поведінкову сторони. У зв'язку з вищевказаним необхідно під час створення та реалізації у вищих освітніх стандартах впроваджувати такі навчальні програми, які будуть сприяти формуванню як загальних (надпрофесійних), так і предметно-спеціалізованих компетенцій за різними спеціалізаціями юридичної психології.

Отже, в контексті нашої статті можна окреслити деякі ознаки спеціальної методології такої наукової сфери, як юридична психологія. Вони можуть зводитись до наступного:

методологія системного підходу другого порядку, коли розглядається не просто взаємодія частин, як цілого, а саме сфера взаємопроникнення теорії і практики;

методологія неklasичного типу наукової діяльності, де враховуються не тільки знання про «об'єкт», але і знання засобів та способів взаємодії з об'єктом;

методологія, що базується на принципах врегулювання вимог закону та врахування особливостей психології особистості та соціуму як учасників правових відносин;

методологія дослідження особливостей психічної діяльності людини, що мають юридичне значення та стають причиною певних правових наслідків;

багатопредметність та міждисциплінарне формування спеціальних знань;

компетентнісний підхід при підготовці юридичних психологів та інших фахівців юридичної сфери діяльності.

Список використаних джерел

1. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – Киев : «Вища школа», 1990. – 259 с.
2. Ратинов А. Р. Советская судебная психология / А. Р. Ратинов. – 2-е изд. – М. : Знание, 1967. – 32 с.
3. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие для студ. юрид. вузов и фак., обуч. по спец. «Правоведение» / В. Е. Коновалова. – Харьков : Основа, 1990. – 198 с.
4. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2010. – 608 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Чернівці : Книги – XXI, 2007. – 448 с.

6. Бандурка А. М. Юридическая психология : [учебник] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская ; МВД Украины, Нац. ун-т внутр. дел. – Харьков : Изд-во НУВД, 2001. – 639 с.
7. Сафуанов Ф. С. Существует ли специальная методология юридической психологии? Приглашение к дискуссии / Ф. С. Сафуанов // Прикладная юридическая психология. – 2011. – № 1. – С. 8–18.
8. Черненилов В. И. Цивилизационная миссия юридической психологии / В. И. Черненилов // Прикладная юридическая психология. – 2011. – № 1. – С. 19–26.
9. Сотниченко В. М. Методологічні аспекти вивчення предметів гуманітарного циклу у вищих юридичних навчальних закладах / В. М. Сотниченко, Н. М. Гупан // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – № 8 / редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – Київ: КІВС ; МП «Леся», 2013.– С. 366–373.

Надійшла до редколегії 12.06.2014

БАЛАБАНОВА Л. М. К ВОПРОСУ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Рассмотрены вопросы существования специальной методологии юридической психологии и проанализированы научные подходы, касающиеся её предмета. Показано, что методологические проблемы этой науки разрабатываются в основном в специальных разделах юридической психологии. Что касается общетеоретических и методологических проблем, то они требуют более четкого определения и позиционирования.

Ключевые слова: юридическая психология, предмет юридической психологии, методологические проблемы, паспорт специальности, специальная методология.

BALABANOVA L. M. ABOUT METHODOLOGICAL PROBLEMS OF LEGAL PSYCHOLOGY

The paper deals with the existence of a special methodology of legal psychology. The analysis of scientific approaches to the definition of legal psychology were shown. The essence of these approaches is that some researchers the range of their research interests focused on the study of psychic phenomena, mental property rights that promote illegal actions, patterns and mechanisms of the human psyche in the regulation of legal relations. Others felt that the subject of a legal make mental psychology and personality patterns of activity in the field of legal relations and are determined on the basis of activity and personal approaches. According to O. M. Bandurka, S. P. Bocharova and O. V. Zemlianska legal psychology is the study of patterns of behaviour in the system of legal relations and the structure and types of legal work. Methodological problems of legal psychology developed mainly in special sections of legal psychology. These include methodological problems of communication in the profession of lawyer; methodological bases of criminal psychology; methodological principles of psychology administrative-term right-regulation; methodological principles of psychology civil-criminal-term; methodological basis and purpose of forensic psychological examination.

As for the general theoretical and methodological issues of legal psychology, they are considered only in the following three areas: psychological methods for studying individual subjects of the law, law enforcement activities; Legal Psychology in the system of scientific disciplines; psychological foundations of education, training, retraining and employment of law enforcement.

In the context of the article, we can define some features of special scientific methodology such areas as legal psychology. They may be limited to the following: methodology of systematic approach of second order when the interaction is not merely the parts as a whole, namely the scope of the interpenetration of theory and practice; methodology nonclassical type of scientific activity, which takes into account not only the knowledge of the object, but also means knowledge and ways of interacting with the object; methodology based on the principles of settlement of the law and taking into account the peculiarities of individual psychology and society as participants of legal relations; research methodology features of human mental activity, legal significance and cause certain legal consequences; interdisciplinary formation of specialized knowledge; competence approach in preparing legal psychologists and other legal experts sphere of activity.

Keywords: legal psychology, the definition of legal psychology, passport of the specialty, special scientific methodology.